

5. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України: Монографія / За заг. ред. В. І. Лугового. — К.: Пед. преса, 2009. — 384 с.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2011

УДК 338.433:330.342

Є. М. Кирилюк,
канд. екон. наук, доцент, докторант
(ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»)

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕНЬ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

АНОТАЦІЯ. Доведено необхідність системного теоретичного осмислення логіки економічного розвитку. Запропоновано та обґрунтовано логічну схему еволюції і трансформації економічних систем. Уточнено понятійний апарат досліджень трансформації економічних систем.
КЛЮЧОВІ СЛОВА: економічна система, еволюція, трансформація, транзиція, перехідна економіка, перехідний період, реформа, функціональні (внутрішньосистемні) трансформації, локальні трансформації, мезотрансформації, системні трансформації, міжсистемні (надсистемні, глобальні) трансформації.

АННОТАЦИЯ. Доказана необходимость системного теоретического осмысления логики экономического развития. Предложена и обоснована логическая схема эволюции и трансформации экономических систем. Уточнен понятийный аппарат исследований трансформации экономических систем.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономическая система, эволюция, трансформация, транзиция, переходная экономика, переходный период, реформа, функциональные (внутрисистемные) трансформации, локальные трансформации, мезотрансформации, системные трансформации, межсистемные (сверхсистемные, глобальные) трансформации.

ANNOTATION. The necessity of system theoretical comprehension of logic of economic development is well-proven. The logical chart of evolution and transformation of the economic systems is offered and proved. The category vehicle of researches of economic systems transformation is specified.

KEYWORDS: economic system, evolution, transformation, transitivity, transition economy, transition period, reform, functional (intrasystem) transformations, local transformations, mesotransformations, system transformations, intersystem (supersystem, global) transformations.

Постановка проблеми. Типологія економічних систем нерозривно пов'язана з характером їх еволюції й трансформації, у процесі яких і відбувається їх зміна. Ринкові перетворення на пострадянському просторі стимулювали зростання інтересу до досліджень закономірностей трансформації економічних систем. Однак, незважаючи на значну актуальність проблеми, більшість наукових досліджень економічних систем мають емпіричний характер. Недостатньо розробленими є окремі теоретичні проблеми, мало уваги приділяється обґрунтуванню теоретико-методологічних аспектів трансформації як одного з напрямів еволюції економічних систем.

В економічній літературі містяться різні підходи до дослідження трансформації економічних систем, автори часто дають зовсім протилежні визначення і тлумачення цього терміну. Поняття «трансформація» використовується поряд із поняттями «еволюція», «реформа», «період реформування», «перехідний період» тощо. Відповідно, існує об'єктивна необхідність виявлення відмінностей і співвідношення між поняттями еволюції, трансформації, реформування та модернізації економічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформації економічних систем постійно перебуває у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Значний внесок у розвиток теорії та методології економічних трансформацій зробили Л. Абалкін, О. Ананьїн, В. Базилевич, Л. Бальцеревич, О. Бузгалін, А. Гальчинський, В. Геєць, П. Єщенко, Ю. Зайцев, В. Іноземцев, А. Колганов, П. Леоненко, Ю. Ольсевич, А. Ослунд, В. Савчук, Дж. Стігліц, А. Чухно та ін.

Одним з основних напрямів досліджень останніх років визнається «економічна трансформація» пострадянських суспільств [1, 62]. І. Курнишева використовує категорію «трансформаційний період системи», яку трактує як період руху системи «від одного якісного стану до іншого» [2, с. 27]. У цьому випадку синонімами поняття «економічна трансформація» виступають «радикальні ринкові реформи», «перехідна економіка», під якими розуміють особливий революційний розвиток системи в рамках перехідного періоду.

Спроба розмежування понять «реформа» і «трансформація» зроблена в статті Є. Платонової. Автор на основі зіставлення точок зору економістів ордоліберальної теорії прийшов до висновку, що «на відміну від трансформації при реформуванні економічних систем відбувається лише корегування окремих їх елементів з метою підвищення ефективності функціонування

старої системи без зміни її основ». Далі автор визнає, що «розмежувати поняття трансформації і реформи не так уже й просто. Оскільки не існує чіткого методу розмежування господарських порядків, то, відповідно, не може бути і загального співпадіння думок щодо фактів, які свідчать про зміну одного порядку іншим» [3, с. 37]. У такому контексті цілі реформи обмежуються деяким корегуванням параметрів системи, не змінюючи її базових основ, базової структури. Відповідно, на думку Є. Платонової, поняття «реформа» і «трансформація» чітко розмежовані. З нашого кута зору, таке трактування реформи є дещо звуженим, бо вона може передбачати кардинальні зміни структури економічної системи.

Як відзначають автори колективної монографії, низка західних науковців вважає, що в пострадянських країнах здійснюється трансформація, інші вважають, що transition, тобто перехід до системи принципово нового суспільного устрою [4]. Відповідно, сутність поняття «перехідний період» визначають на основі розмежування термінів «транзиція» (transition — перехід) і «трансформація» (transformation — перетворення). У даному випадку транзиція означає процес повного якісного переродження системи, результат революційних змін, а трансформація — новий етап розвитку, результат еволюційних змін. На мирний еволюційний характер змін при здійсненні трансформацій вказує також Т. Заславська [5], у той час як категорія «перехідна економіка» характеризує «переломну епоху ... перетворень» [6, с. 37—38]. На нашу думку, еволюційний або революційний характер якісних змін системи не є ключовим параметром для виділення трансформації — вона може означати революційні, кардинальні зміни системи.

Слід підкреслити, що еволюція економічної системи зовсім не обов'язково може передбачати її трансформацію. Як вдало відзначає П. Леоненко, економіка «не може бути постійно, безперервно в процесі трансформації. Поза періодами трансформації функціонують організаційно, інституційно, національно-просторово сформовані стабільні економічні системи зі своїми перевагами і недоліками. Протилежне твердження, що всі сучасні національні економічні системи перебувають у процесі перманентної трансформації, означає «увічнення» перехідного періоду, не його об'єктивну вимушеність за певних соціально-економічних умов, а постійну суб'єктивну бажаність» [7, с. 58].

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що, незважаючи на широкий спектр публікацій, термінологічний аспект дослі-

джен трансформації економічних систем має недостатньо комплексний характер вивчення та теоретико-методологічного обґрунтування.

Метою наукової статті є обґрунтування логічної схеми еволюції і трансформації економічних систем та уточнення понятійного апарату досліджень цих процесів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «еволюція» (від лат. *evolutio* — розгортання) означає поступовий розвиток сутності при збереженні її якості в процесі кількісних змін (на відміну від революції, катастрофи, стрибка); процес зміни, розвитку, перетворення когось, чогось [8]. Еволюція — одна з форм руху, розвитку в природі та суспільстві; це безперервні, поступові кількісні зміни, на відміну від революційних — докорінних, якісних змін [9, с. 47]. Розвиток економічної системи може здійснюватись як у формі еволюції, так і у формі трансформації усїєї системи чи її складових частин — елементів.

Трансформація (від. лат. *transformatio*) означає перетворення, перевтілення, зміну виду, форми, властивостей чого-небудь [9, с. 47], це перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості [10, с. 345]. Отже, це поняття застосовують для характеристики таких змін економічної системи, за яких відбувається її якісне перетворення. А оскільки якісна зміна системи обов'язково супроводжується перетворенням її структури, то наслідком цього процесу є зміна форм і способів економічної діяльності.

Економісти ордоліберальної школи поняття «трансформація» трактують у рамках дослідження господарських порядків. Зміни, яких зазнає економічна система, вони оцінюють з точки зору зміни її структури. Проте одні з них під трансформацією розуміють докорінне перетворення економічної системи в результаті змін її структури, порядку системи (причому зміни господарського порядку можуть відбуватись унаслідок або послідовних еволюційних процесів (ендогенна трансформація) або свідомих дій людей (екзогенна трансформація)) [11], інші вважають достатньою будь-яку заміну навіть окремих складових, що конструюють порядок, на інші складові, завдяки яким старий порядок (чи його окрема сфера) замінюється новим [12].

Трансформаційну проблематику досліджує також Е. Тоффлер [13], який використовує поняття «глобальна трансформація суспільства». Під трансформацією він розуміє значні якісні зміни в розвитку суспільства, причому кожна зміна є не продовженням розвитку суспільства в заданому напрямі, а його радикальним

перетворенням. Отже, процес трансформації необхідно характеризувати з точки зору радикальності (революційності) або глибини якісних змін економічної системи.

Чітке визначення реформи та акцентування на її відмінності від еволюції або ж трансформації міститься в колективній праці за редакцією В. Савчука та Ю. Зайцева: «Якщо еволюція є необхідною формою, у певному сенсі об'єктивним інструментом, за допомогою якого нагромаджуються зміни, що виявляються вже в трансформаційних процесах, то інструментом суб'єктивним, свідомо створеним людиною, точніше суспільством, певними політичними силами, який сприяє, або навпаки — не сприяє, гальмує, еволюцію та трансформацію, виступають реформи... Реформи визначаються як процес корегування окремих елементів системи, у нашому разі економічної системи, з метою покращання її ефективності» [9, с. 47]. Не піддаючи сумніву коректність розмежування поняття реформи і трансформації слід відзначити, що певні кількісні зміни системи, що відбуваються у процесі її еволюції, не обов'язково переростають у якісні, тобто виявляються у трансформаційних процесах.

Стосовно поняття реформи В. Кириченко в науковій статті зазначає: «комплекс свідомо здійснюваних заходів щодо розвитку, поглиблення, регулювання процесів, що направлені на зміни соціально-економічної системи чи її окремих блоків, називають реформою (реформуванням, політикою реформ)» [14, с. 35]. У даному випадку увага акцентується на свідомій, вольовій формі здійснення перетворень без обмежень рівня якісних змін, які є наслідком цих перетворень.

Отже, слід підкреслити, що процеси трансформації економічних систем, на відміну від процесів реформування, проходять під впливом не тільки суб'єктивних (свідомих, вольових) чинників, але і об'єктивних. Тобто трансформація — це як суб'єктивний, так і об'єктивний процес розвитку (еволюції) економічних систем.

У колективній науковій праці з теорії господарства міститься наступне тлумачення трансформації: «Транс» — це «через», а «ція» — це рух, формування. Рух від форми до форми через заперечення старої форми й формування нової форми, тобто через заперечення-формування, і є транс-форма-цією... Ніякого іншого змісту в явище і поняття трансформації вкладати, мабуть, не потрібно — тут все й так зрозуміло» [15, с. 294]. У рамках цього трактування трансформація — це процес, що передбачає глибинні якісні перетворення системи.

Тезу про значну глибину якісних змін у рамках трансформації підтримує Б. Шаванс, який, досліджуючи проблематику постсоціалістичної трансформації, стверджує, що «трансформація передбачає радикальні зміни саме у формах... політичного режиму, власності, механізмів координації» [16, с. 6]. Також В. Кириченко розділяє «горизонтальний» (змінюються в основному лише кількісні характеристики) і «вертикальний» розвиток соціально-економічних систем (змінюються в основному якісні характеристики). Зміни, що здійснюються по горизонталі, він називає модернізацією, удосконаленням економічної системи, а по вертикалі — трансформацією: «якщо накопичується певна критична маса кількісних змін, і це призводить до якісних зрушень, перед нами — трансформація соціально-економічної системи» [14, с. 35].

На нашу думку, трансформація економічних систем — це процес їх якісного перетворення, що охоплює деякі або всі підсистеми та ієрархічні рівні у їх єдності та взаємозв'язку. Це якісна сторона розвитку, що виявляється у поступових або різких змінах економічних систем, має різноманітні форми прояву та різну глибину перетворень. На відміну від категорій перехідної економіки, транзитивної економіки, що у своєму трактуванні передбачають різкі (революційні) зміни економічної системи, поняття «трансформаційна економіка» є дещо ширшим і може означати також еволюційні зміни, що поступово нагромаджуються та зумовлюють трансформацію.

Авторський підхід до співвідношення розглянутих вище понять, а також до обґрунтування логіки еволюції і трансформації економічних систем представлено на рис. 1.

Трансформаційні процеси в економічній системі можуть відбуватись, як відзначалось вище, під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Суб'єктивним чинником є свідомий вольовий вплив людей, направлений на її зміну, що означає реформування системи. Однак трансформація може бути наслідком поступових (еволюційних) процесів, що виявляються в кількісних, і, відповідно, якісних змінах системи. Слід погодитись з твердженням П. Леоненка [7], що трансформація — це не просто пристосування (мімікрія) якоїсь системи до умов господарювання, а заміна попередньої економічної системи якісно новою (системна трансформація) або значні якісні зміни економічної системи, в результаті яких виникає і починає діяти новий господарський механізм (внутрішньосистемна трансформація).

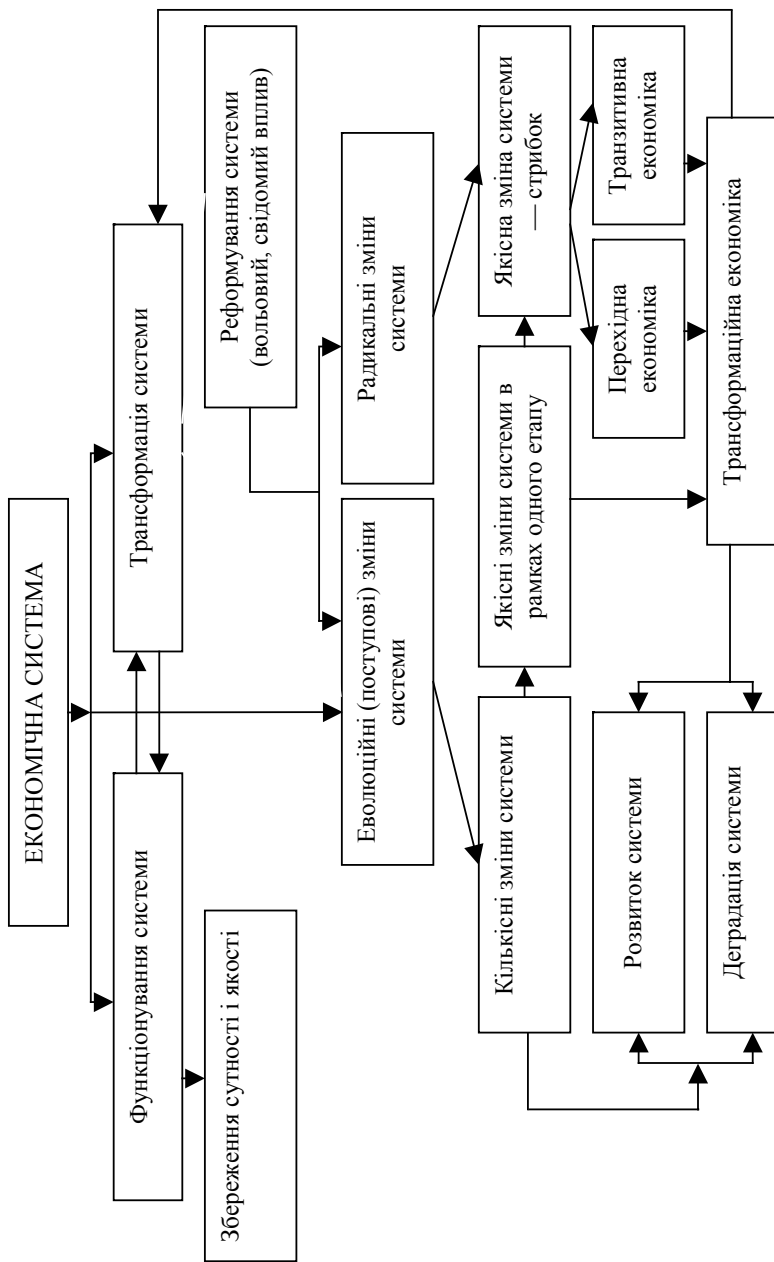

Рис. 1. Логічна схема еволюції економічних систем*

* — сформовано автором.

С. Єрохін виділяє відтворювальну (виробництво товарів і послуг), інституційну (власність, право, культура), технологічну (техніка, наука, інновації) та цивілізаційну (глобалізація, інтеграція) структуру трансформаційного процесу. У такому визначенні, на його думку, трансформаційний процес набуває ознак самоорганізуючої системи, представлені сучасною науковою парадигмою — синергетикою [17, с. 5]. У цьому контексті слід відзначити, що для уникнення неправильних висновків важливе значення має дослідження ступеня масштабності трансформаційного процесу, який відбувається в економічних системах. Еволюція економічних систем може відбуватись за рахунок поєднання кількох типів трансформацій: функціональних (внутрішньосистемних), системних і міжсистемних.

Функціональні (внутрішньосистемні) трансформації — це якісні зміни певної економічної системи, зумовлені формуванням нового господарського механізму, що може бути наслідком цілеспрямованих регулюючих впливів. Функціональні трансформації виникають як реакція на виклики зовнішнього середовища, завершення певного етапу в розвитку окремих функціональних ланок відтворення (технологічні межі виробництва, неефективність принципів розподілу, перевищення величини трансакційних витрат над вигодами від поділу праці, обмежені масштаби споживання). Формою вираження функціональних трансформацій є макроекономічна незбалансованість різного типу й глибини. Її причинами є відносно відособлені та самостійні цикли відтворення окремих функціональних ланок, прискорений чи недостатній розвиток яких порушує цілісність і ритмічність процесу відтворення. Оскільки причини мають переважно локальний характер, цей тип трансформацій піддається свідомому регулюванню з досягненням ефективних результатів. За стихійної реакції процесу відтворення на трансформуючі впливи регуляція відбувається з великими витратами і втратами та не гарантує результативності. Виграють ті ланки, які є найбільш дієздатними на певний момент часу — за рахунок асиметричного розподілу, монопольного становища, швидкого накопичення енергії.

А. Мартинов, як і ціла низка інших науковців, внутрішньосистемні трансформації поділяє на локальні й трансформації «середнього» масштабу або мезотрансформації: «Переважна частина трансформацій має обмежену сферу розповсюдження в рамках такого роду системи... В динамічному сучасному суспільстві постійно здійснюються трансформації, що стосуються окремих і локальних соціальних процесів (наприклад, рух людського капіталу в рамках

місцевої спільноти). Їх правомірно називати локальними трансформаціями... Мезотрансформації розповсюджують свою дію на цілу сукупність соціальних процесів. Їх прикладом може слугувати трансформація економічних і культурних сторін укладу життя сільських жителів у бувшому Радянському Союзі в середині 1960-х рр., пов'язана з бурхливим розвитком житлового будівництва (так звана «тиха» житлова революція)» [18, с. 6—7].

Системні трансформації виникають через нездатність цілого адекватно реагувати на впливи зовнішнього середовища за рахунок значної неоднорідності відтворювальних ланок і зниження адаптивних властивостей. Такі трансформації, перш ніж утвориться нова система з якісно іншими властивостями, обов'язково проходять через поріг нестійкості, невизначеності попередньої системи. Системні трансформації ряд авторів називають макротрансформаціями (трансформаціями в масштабах усієї системи).

Міжсистемні (надсистемні, глобальні) трансформації означають кардинальні зміни у світогосподарських процесах внаслідок дії певних чинників, наприклад, світової фінансової кризи тощо. Надсистемні трансформації трактують як такі, що проходять за межами окремої економічної системи. Тісно переплітаючись, системні та міжсистемні (глобальні) трансформації принципово порізно впливають на розвиток конкретних країн.

Процеси трансформації не обмежуються переходом від командної до ринкової економічної системи — на думку ряду науковців, у т. ч. О. Горняка [19], на сучасному етапі розвитку економіки їх можна представити в таких формах. Перша форма обумовлена перетвореннями в розвинених ринкових економіках, переходом від індустріального до постіндустріального суспільства. Друга форма пов'язана з трансформаційними процесами в економіках, що розвиваються. У них формується переважно індустріальне суспільство та відповідні моделі економічного розвитку, що в загальних рисах відтворюють моделі розвинених країн. Третя форма трансформаційних процесів — це перехід від планової до ринкової економіки країн Центральної, Східної Європи та пострадянських країн. Четверта форма трансформації спрямована на створення ефективної ринкової економіки, але має свою специфіку: це стосується формування ринкової економіки Китаю та В'єтнаму. П'ята форма трансформації відбувається у світовому господарстві, тобто на наднаціональному рівні, вона включає кардинальні зміни у світогосподарських процесах. Ці зміни значно прискорились з розгортанням світової фінансової кризи 2008—2009 рр.

Висновки. Дослідження логіки та специфіки еволюції економічних систем, типів і форм трансформацій дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, слід відмітити взаємозв'язок і накопичувальний характер трансформацій. Постійні кількісні зміни можуть визначити недостатній або занадто бурхливий розвиток окремих складових економічної системи, обумовлюючи таким чином функціональні трансформації, які, за досягнення певних меж адаптації, граничного значення відтворювальних процесів, здатні призвести до системних трансформацій. Такий зв'язок вказує на однакову природу економічних трансформацій і на послідовний, ієрархічний механізм їх виникнення. Неможливо ефективно проводити реформи, здійснювати макроекономічний вплив без послідовного проходження усіх трансформаційних рівнів (стадій).

По-друге, повторюваність трансформацій свідчить про наявність своєрідного трансформаційного циклу. Науковці, у т.ч. В. Савчук і Ю. Зайцев [9], вирізняють чотири основних етапи трансформаційного циклу: етап безпосередньої трансформації, етап інтерформації, етап інтоформації, етап посттрансформаційного стану.

Умови сприятливих трансформацій за їх стихійного здійснення визначаються попереднім станом системи і випадковим впливом зовнішнього середовища. При здійсненні свідомого регулювання необхідно враховувати інерційність виробництва, неможливість якісних змін у розвитку відтворювального процесу за відсутності всередині цього процесу передумов до таких змін, неминучість посилення деструктивної поведінки при порушенні цілісності суспільного відтворення. Загальною вимогою є недопустимість потурання приватним інтересам, групам лобювання в умовах вибору напрямів подальшого розвитку системи, оскільки в цих умовах вибір має стратегічне значення і визначає довгостроковий економічний розвиток.

Це підтверджується на прикладі України й інших пострадянських країн. Процеси ринкової трансформації в умовах поширення корупції зумовили формування в Україні «державно-номенклатурно-контрольованого й олігархічно організованого» ринку. На думку більшості науковців, за своєю природою це квазіринок. Його ознаками є: приватна власність, сформована внаслідок формальної приватизації, номенклатурно-кримінального розподілу державного майна, використання державної влади як важеля капіталоутворення; права власності, які не мають реальних механізмів захисту і забезпечення з боку держави; контроль

державного апарату та кримінальних угруповань над сферами і масштабами бізнесу, його персоніфікацією, бар'єрами входу і виходу; «правила гри» на ринку формуються переважно поза сферою законодавства, можуть швидко змінюватись, значно залежать від політичних факторів, інтересів панівних центрів влади; ...рентоорієнтована поведінка багатьох суб'єктів господарювання і прийняття політико-економічних рішень» [7, с. 53]. Ключова особливість цієї моделі — широкомасштабний пошук політичної ренти, однією з найбільш деструктивних форм якої є корупція. Відповідно, виникає необхідність розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо переходу країни від «державно-номенклатурно-контрольованого й олігархічно організованого» ринку до іншої моделі розвитку.

Необхідно відзначити, що без розв'язання глобальної проблеми вибору іншої моделі розвитку чи моделі трансформації вітчизняної економічної системи більшість науково обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку аграрного, фінансового чи інших ринків будуть нежиттєздатними, відірваними від економічних реалій і їх впровадження не призведе до реальних змін. Безсумнівною є продуктивність і навіть безальтернативність системного дослідження процесу економічного розвитку на основі ґрунтовного теоретичного осмислення логіки еволюції економічних систем. Тільки на основі масштабного системного підходу стає можливим представлення цілісної картини взаємопов'язаних перетворень, виходячи з аналізу економічних, соціальних, політичних змін.

Література

1. Курс переходной экономики / Ин-т экономики РАН; Под ред. Л. И. Абалкина. — М.: Финстатинформ, 1997. — 637 с.
2. Курнышева И. Р. Трансформация российской экономики: особенности и перспективы: монография / И. Р. Курнышева. — М.: Институт экономики РАН, 2002. — 408 с.
3. Платонова Е. Экономические системы и их трансформация / Е. Платонова // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 7. — С. 30—40.
4. Альтернативы модернизации российской экономики: монография / Под ред. А. Бузгалина, А. Колганова, П. Шульце. — М.: [б. и.], 1997. — 448 с.
5. Заславская Т. И. Социальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. — М.: Дело, 2002. — 567 с.

6. Экономика переходного периода / Под. ред. В. В. Радаева, А. В. Бузгалина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — 415 с.

7. Концепції економічних систем та проблеми їх структурної трансформації / [П. Єщенко, С. Гасанов, А. Чухно, П. Леоненко та ін.] // Вища школа. — 2003. — № 2—3. — С. 44—65.

8. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Еволюція_\(значення\)](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Еволюція_(значення)).

9. Трансформаційна економіка: Навч. посіб. / [Савчук В. С., Зайцев Ю. К., Малий І. Й. та ін.]; / В. С. Савчук (ред.), Ю. К. Зайцев (ред.). — К.: КНЕУ, 2006. — 612 с.

10. *Райзберг Б. А.* Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 479 с.

11. Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономики / [Т. Вэльш, Х.-Г. Крюсельберг, Г. Ляйпольд и др.]; под ред. А. Шюллера и Х.-Г. Крюсельберга. — 6-е изд., доп. и испр. — М.: Экономика, 2006. — 346 с.

12. Bohnet Armin, Ohly Claudia. Zum gegenwertigen Stand der Transformationstheorie / A. Bohnet, C. Ohly // Zeitschrift für Wirtschaftspolitik. — 1992. — № 41. — S. 27—49.

13. *Тоффлер Е.* Третья Хвиля / Елвін Тоффлер; пер. з англ. А. Євса; ред. пер. Шовкун. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. — 475 с.

14. *Кириченко В.* Рыночная трансформация экономики: теория и опыт / В. Кириченко // Российский экономический журнал. — 2000. — № 11—12. — С. 34—42.

15. Теория хозяйства. Начала высшей экономики [Текст] : В 3-х томах / Под ред. Ю. М. Осипова — М.: Издательство МГУ, 1998. — Т. 3: Хозяйственная динамика. Трансформации и переходы. Неэкономическое хозяйство / Ю. М. Осипов. — М.: [б. и.], 1998. — 607 с.

16. *Шаванс Б.* Эволюционный путь от социализма / Б. Шаванс // Вопросы экономики. — 1999. — № 6. — С. 4—26.

17. *Єрохін С. А.* Трансформаційний процес та його структуризація / С. А. Єрохін // Актуальні проблеми економіки. — 2005. — № 2 (44). — С. 4—12.

18. *Мартынов А.* Перспективы постиндустриальной трансформации и выбор долгосрочной стратегии стран СНГ / А. Мартынов // Общество и экономика. — 2005. — № 9. — С. 5—47.

19. *Горняк О. В.* Розвиток теорії порівняльного аналізу економічних систем на початку ХХІ століття / О. В. Горняк [Електронний ресурс] // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія «Економіка», 2009 [Електронний архів-репозитарій ОНУ ім. І. І. Мечникова] // Режим доступу:

<http://www.dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/256>.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2011